

EGYENLŐTLEN ESÉLYEK AZ ISKOLAI KÉPZÉSBEN

Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig*

A kutatási probléma megfogalmazása

Ez a tanulmány az iskolai pályafutás során mutatkozó esélyek egyenlőtlenségével foglalkozik. Azt vizsgálja, milyen esélyük volt az elmúlt évtizedekben a különböző korcsoportokhoz tartozó férfiaknak és nőknek arra, hogy bizonyos iskolázottsági szinteket megszerezzenek, illetve, hogy ezeket az esélyeket milyen módon befolyásolta hosszabb időtávlatban a társadalmi származás.

Az iskolai végzettséggel kapcsolatos vizsgálatok a szociológiai elemzések fontos területét alkotják. A társadalmi egyenlőtlenségek, illetve a mobilitás kutatásában az iskolázottsági szint a társadalmi rétegződés egyik dimenziójának számít, az iskolai végzettség megszerzése a státuszmegszerzés komplex folyamatának lényeges része. Az iskolázottság olyan mechanizmus, amely fontos közvetítő szerepet játszik a foglalkozási pozícióknak, valamint a széles értelemben vett társadalmi státuszok a generációk közötti reprodukciójában.

A státuszmegszerzés folyamatának „mérőkövei” tehát a származás (a szülők, vagy az apa foglalkozása és képzettsége), a gyermek iskolai teljesítménye és a gyermek társadalmi helyzete (foglalkozása). A vizsgálandó hatásmechanizmusokat tekintve – a klasszikus Blau–Duncan-féle (1967) státuszmegszerzési modellt követve – olyan „háromszögről” van szó, ahol a származás közvetlenül hat a gyermek foglalkozására (ez a háromszög „átfogója”), az iskolázottság pedig közvetve (a háromszög két „befogója”). Ez utóbbi hatás két összetevőből áll: a társadalmi-gazdasági háttérnek az iskolázottságra való, illetve az iskolai végzettségnek a foglalkozásra való hatásából (Duncan, Hodge 1963).

A modell egészét tekintve a kérdés így hangzik: Mi a szerepe a mobilitási folyamatban egyfelől a szülői háttérnek a gyermek foglalkozására való közvetlen hatásának, illetve másfelől az egyenlőtlenségek közvetett átöröklését jelző, az iskolai végzettség közvetítette hatásnak? A Blau–Duncan-féle státuszmegszerzési modellt többben, többször felhasználták a kelet- és nyugat-európai országok mobilitási folyamatainak vizsgálatára. A globális azonosságok mellett a legfontosabb eltérés az volt, hogy a szocialista társadalmakban az apa foglalkozásának közvetlen hatá-

*A tanulmány első, Szántó Jánossal közösen írt változata a madridi Szociológiai Világkongresszuson hangzott el 1990-ben. Az újabb, teljes mértékben átdolgozott változat 1990 őszén íródott Firenzében, ahol Peter Blossfeld meghívására két hónapot töltöttem a European University Institute-ban. Köszönettel tartozom Yossi Shavitnak az első változatot illető kritikai megjegyzéseiért, Harry Ganzeboonnak a modellek kidolgozásában nyújtott tanácsaiért, valamint Peter Blossfeldnek a kitűnő kutatási feltételek biztosításáért.

sa kisebb, miközben a származásnak az iskolázottságon keresztül érvényesülő, közvetett hatása nagyobb a gyermek foglalkozására, mint a tőkés országokban (Simkus 1981). Ugyanakkor az iskola közvetítő mechanizmus szerepe a nyugati társadalmakban sem lebecsülendő (Müller 1975, Jencks et al. 1979, Hout 1984). A kohorsz-elemzések a foglalkozási átörökítés (közvetlen hatás) időbeli csökkenését, valamint az iskolázottságon keresztüli (közvetett) hatás növekedését jelzik (pl. Kolosi, Peschar, Róbert 1986; De Graaf, Luijckx 1991; Marks 1991).

A modellben szereplő hatásegysétek közül az iskolázottságon keresztüli közvetett hatást szemügyre véve, Blau és Duncan (1967) kimutatta, hogy az iskolázottságnak a foglalkozásra gyakorolt hatása nő az idősebb kohorszoktól a fiatalabbak felé haladva. Ezt az eredményt, hogy tehát az iskolázottság növekvő fontosságú „erőforrás” az álláskereső során, amerikai vonatkozásban Treiman (1970) iparosodási elmélete is alátámasztotta. Ezek az eredmények a képzési rendszer társadalmi szerepének funkcionalista elméleteit erősítik, amelyek szerint az iskolai rendszer egyre inkább olyan intézménnyé válik, amely általános és specifikus tudást nyújt, az emberek pedig egyre inkább képzettségük alapján találhatnak különféle állásokat és foglalkozásokat.

Más elképzelés is létezik azonban a képzési rendszer társadalmi szerepéről. A modern társadalmak posztindusztriálissá vagy információs társadalommá fejlődése eszerint a „kiérdemlésen alapuló szelekciót” erősítheti a társadalom jövőbeni rétegződésében. A funkcionalista elméletekkel szemben tehát a meritokratikus elméletek a képzési rendszer kredencializmusát hangoztatják. Kritikai szemléletük szerint az iskolai rendszer a generációk közötti társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek újratermelését szolgálja. Kétségtelen, hogy az iskola nem egyenlíti ki, hanem inkább legitimmé teszi a származási egyenlőtlenségeket – a számos iskolai reform, a képzés időtartamának növekedése, vagy a formális végzettségi szint emelkedése ellenére. Következésképp az iskola és a képzés lényeges szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójában, amint ezt például Bourdieu és Passeron (1977) leírja. Ha pedig ez így van, akkor a kutatásnak a származás–iskolázottság–státusz láncolatban az iskolázottság közvetítésével érvényesülő indirekt hatás azon összetevőjére kell koncentrálnia, amelyik a társadalmi származásnak az iskolai végzettségre gyakorolt hatását mutatja.

Mindez azt a kérdést állítja az iskolai egyenlőtlenségekre vonatkozó vizsgálatok középpontjába, hogy hogyan alakul hosszú távon, a képzés expanziójának körülményei között az iskolai végzettség származás szerinti meghatározottsága. A vonatkozó vizsgálatok alapján (pl. Jencks et al 1972, Boudon 1974, Hauser, Featherman 1976; Featherman, Hauser 1978; Halsey, Heath, Ridge 1980) vita indult arról, vajon az iskolázottsági esélyek egyenlőtlensége időben csökkenő-e vagy inkább stabil, illetve hogy az egymástól eltérő kutatási eredmények mennyiben fakadnak mérési és módszertani különbségekből (pl. a vita Hauser [1976] és Boudon [1976] között). A vita összefüggésében írodott Mare (1981) tanulmánya az iskolázottsági esélyek egyenlőségének időbeli változásáról vagy állandóságáról, és meghatározónak bizonyult a kérdés elemzésében.

Mareből indult ki, hogy míg egyik oldalról (az oktatás expanziójának eredményeképpen) növekszik ugyan a népesség iskolázottsági szintje, a másik oldal-

ról e növekvő szint mellett sem feltétlenül csökkennek a származási egyenlőtlenségekben adódó esélykülönbségek. Alap gondolata, hogy az iskolai végzettségek hierarchikusan egymásra épülő szintek, ahol az előző szint teljesítése a magasabb szintre lépés feltétele, vagyis feltételes valószínűségekről van szó. Ennek megfelelően kell az elemzésben a függő változókat definiálni, tehát nem egyszerűen az iskolázottsági szintet kell tekinteni általában, hanem az elért végzettségi fokot, s azt sem a teljes népességhez, hanem mindig az előző fokozathoz kell viszonyítani, a középiskolai végzettségűeket mondjuk az általános iskolát kijártakhoz, a felsőfokú végzettségűeket az érettségizettekhez. Mare tehát azt javasolta, hogy a társadalmi háttér hatását az egymást követő végzettségi szintek közötti, feltételes átmeneti valószínűségekre vonatkozóan elemezzék. Ez a társadalmi háttér és az iskolai végzettség közötti kapcsolat felbontását jelenti. A módszer lényege, hogy a társadalmi-gazdasági háttér hatását becsli az egyik iskolázottsági szintről a másikra való „fejlődés” (logaritmikus) valószínűségére. Így Mare a „tisza” iskolai esélyeket elemzi, kiszűrve az iskolázottság széleloszlásának változását (vagyis azt, hogy az emberek iskolázottabbak lesznek a képzési időtartam növekedésének köszönhetően).

A klasszikus Blau–Duncan modell vizsgálata Magyarországon szintén azt jelezte, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek közvetlen átörökítésénél erősebb az iskolázottság közvetítésével megvalósuló közvetett hatás (Andorka 1982, Róbert 1986). Azt pedig, hogy az iskola a származási különbségeket kevésbé képes megszüntetni, több korábbi, illetve újabb hazai szociológiai vizsgálat igazolta (pl. Ferge 1972, Ladányi, Csanádi 1983). Emellett Bourdieu kulturális tőke elméletének „empirizált” változata is meglehetősen jól használható volt Magyarországon (Kolosi 1987, Róbert 1990, Ganzeboom, De Graaf, Róbert 1990). Mindez indokolja az iskolázottság származás szerinti esélyegyenlőtlenségének, illetve az esélyek időbeli változásának vizsgálatát. Elemzése hozzásegíthet, hogy jobban megértsük a mobilitási, illetve reprodukciós folyamatot a magyar társadalomban. A Mare által javasolt kutatási stratégia nagyon megfelel erre a célra. Ráadásul egy hasonló tárgyú korábbi elemzés, amely ugyanezt a megközelítést alkalmazta (Andorka, Simkus 1983) az időbeli összehasonlítást is lehetővé teszi.

Korábbi elemzések és a vizsgálat hipotézisei

Az itt közölt elemzés közvetlen előzménye tehát Andorka Rudolf és Albert Simkus hivatkozott tanulmánya, melynek magyar, illetve amerikai változata (Simkus, Andorka 1982) nem pontosan azonos. A magyar változat 5, az amerikai viszont 8 iskolai végzettségi szintet, ún. „progressziót” különít el. Mindkét cikk tárgyalja az általános iskola 6 osztályának, illetve 8 osztályának megfelelő végzettséget, valamint a felsőoktatásban a főiskolai és egyetemi végzettségi szintet. A középiskola szintjén viszont a magyar változat csak az érettségivel foglalkozik, míg az amerikai külön tárgyalja a gimnáziumi, a szakközépiskolai érettségit, a szakmunkás és a szakiskolai végzettséget. E különbségekre csak azért érdemes felhívni a figyelmet, mert a jelen cikk megkülönböztet olyan végzettségi szinteket is (nem mindet), amelyek

csak az amerikai változatban szerepelnek, s ebben az értelemben az összehasonlí-
táshoz a magyar változat nem elegendő.

Másrészt a különbségek csak technikai jellegűek, mert Andorka és Simkus kö-
vetkeztetései mindkét tanulmányban ugyanazokat az eredményeket hangsúlyoz-
zák: (1) „nemzedékről nemzedékre többen jutottak el először a 8 osztályos, majd a
középfokú és a felsőfokú végzettség megszerzéséig”; (2) „a lányok hátránya a ma-
gasabb iskolai végzettség megszerzésénél erősen csökkent, sőt az érettségi megszer-
zésére jobbak az esélyeik, mint a fiúknak”; (3) „a szülői társadalmi helyzet hatása
minden nemzedékben erős volt, [...] az egyenlőtlenség azonban erősen csökkent az
általános iskola szintjén a 8 osztályos egységes képzés bevezetésével” (Andorka,
Simkus 1983:609).

Az itt közölt elemzés hipotézisei is Andorka és Simkus fenti kutatási eredmé-
nyeiből indultak ki. Lényeges különbség, hogy az eltelt több mint 15 év követke-
ztében az általuk vizsgált legidősebb korosztály, az 1911 és 1920 között született ko-
horsz ebből az elemzésből már hiányzik. A különbség elsősorban az általános isko-
lai végzettség szintjén jelentkezik, ahol Andorka és Simkus az esélyek legnagyobb
mértékű növekedését regisztrálta. Az adatok előzetes tesztelése alapján azonban
egyértelművé vált, hogy a nyolcvanas évek második felére a 6 osztályos végzettsé-
gi szint megkülönböztetése már nem hoz érdemleges eredményt. A 8 általános vég-
zettségi szint esetében is az esélyek mérsékeltbb növekedési üteme várható – a
férfiaknál mindenképpen –, mint 15 évvel ezelőtt.

A középfokú végzettség szintjén már a 15 évvel korábbi adatok interpretálá-
sa is kettős értelmű. Egyrészt ugyanis a nők esélyei ennek a szintnek az elérésére
kohorszról kohorszra javultak (miközben azért a férfiak előnye az akkori adatok
szerint az egyes kohorszokon belül megvolt), másrészt viszont ez a kutatási ered-
mény már előrevetítette az érettségi „elnőiesedését”. A jelen elemzés a középfokú
végzettséggel részletesebben foglalkozik, mint Andorka és Simkus cikkének ma-
gyar változata, amennyiben megkülönbözteti azt a középfokú szintet, amely érett-
ségit nem ad és felsőszintű továbbtanulásra nem jogosít (magyarán a szakmunkás-
képzést), a középiskolai érettségi szintjétől. A hipotézis is ebben az értelemben fo-
galmazódott meg: az Andorka és Simkus által jelzett jelenség az eltelt 15 év során
erősödött, sőt a középfokú képzés nemek szerinti megkettőződéséről, más szóval
nem-specifikus alternatív iskolázási stratégiák kialakulásáról beszélhetünk, a
szakmunkásképzés, illetve a középiskolai továbbtanulás terén.

A felsőfokú végzettség terén a jelen elemzés is megkülönbözteti a főiskolai és
az egyetemi szintet. Andorka és Simkus a középfokú végzettséghez hasonlóan itt is
azt találta, hogy a nők esélyei kohorszról kohorszra javultak, miközben az egyes
kohorszokon belül a férfiak előnye azért fennmaradt. Mivel a felsőfokú végzett-
ség megszerzése a középfokú végzettség függvénye, a hipotézis szerint itt magasabb
szinten kell megisméltódnie a nemek szerinti kettősségnek és ennek követke-
ztében az elmúlt 15 évben még erőteljesebb kellett váljék a felsőfokú képzés
elnőiesedése is.

A társadalmi háttér szerepével kapcsolatban a jelen elemzés magyarázó vál-
tozói eltérnek Andorka és Simkus vizsgálatától. Egyrészt hiányzik a területi egyen-
lőtlenségek hatása az iskolázottsági esélyekre, mivel az itt használt adatbázisban

nem szerepelt, hogy a megkérdezett milyen településen élt, amikor egy bizonyos végzettségi szintet elért. A másik különbség, hogy az eredeti Andorka–Simkus elemzésben a származási háttér az apa foglalkozása mérte, egész pontosan egy 6 kategóriát megkülönböztető foglalkozási változó. Ez az elemzés viszont a származást az apa foglalkozásával és iskolai végzettségével együttesen méri. A hipotézis szerint a társadalmi háttér hatása a legmagasabb iskolai végzettség megszerzésére a fiatalabb kohorszok felé haladva kissé csökken. A származásnak az egyes végzettségi szintek elérésének esélyére gyakorolt hatásának – összhangban Andorka és Simkus eredményével – a végzettségi szintek emelkedésével járó csökkenése várható. Tehát a származási egyenlőtlenségek inkább az iskolai pályafutás kezdetén hatnak. Ugyanakkor a származás hatásának időbeli módosulására vonatkozóan az alsófokú végzettség szintjén csökkenés, a magasabb szintek esetében változatlan hatás várható. Végezetül a származás két indikátora közül az apa iskolázottsága sokkal erősebben hat az iskolai teljesítményre, mint a foglalkozása.

Adatok és módszerek

Az elemzésben három felvétel összemásolt adatai szerepelnek: a TÁRKI 1986-os alapfelvétele 5999 megkérdezettel, az 1988-as TÁRKI-A felvétel és az 1989-es TÁRKI-B felvétel egyenként 3000 megkérdezettel. Mindhárom külön-külön, a 18 éven felüli népesség országos (nem, lakóhely, életkor szerint) reprezentatív mintáján készült, a felhasznált változók kódolása megegyező, s feltételezhető, hogy e három év alatt a népesség összetétele e változók (iskolázottság, származási adatok) mentén nem módosult jelentősen, ezért a nagyobb elemszám érdekében (N = 11999) a három adatfájl összevonható. (Azaz feltételezzük, hogy a használt adatbázis érdemlegesen nem más, mint ha egy akár 1986-ban, akár 1988-ban, akár 1989-ben felvett, 12 ezer fős országos reprezentatív mintát elemeznénk.)

Az iskolázottság mérése

Mind a megkérdezett, mind az apa esetében egy hétfokú iskolázottsági skála az alábbi szinteket különböztette meg:

- (0) iskolázatlan
- (1) 1–7 osztályos végzettség
- (2) 8 osztályos végzettség
- (3) szakmunkásképző
- (4) középiskolai érettségi
- (5) főiskolai diploma
- (6) egyetemi diploma

A megkérdezett esetében ez az iskolázottsági hierarchia volt a végzettségi szinteket mérő dichotóm (1 és 0 értékű) változók kialakításának alapja is. A végzettségi szintekre vonatkozó változók ahhoz szükségesek, hogy az egyes szintek el-

érésének feltételes valószínűségeire vonatkozó elemzés elvégezhető legyen. Itt a következő szintek különülnek el:

- I1 – befejezett 8 osztályos általános iskola
- I2 – valamilyen középfokú végzettség az általános iskolát elvégzőkhöz viszonyítva
- I3 – középiskolai érettségi az általános iskolát elvégzettekhez viszonyítva
- I3A – középiskolai érettségi a valamilyen középszintű végzettséget megszerzőkhöz viszonyítva
- I4 – valamilyen felsőfokú végzettség (diploma) a középiskolai érettséggel rendelkezőkhöz viszonyítva
- I5 – egyetemi végzettség (diploma) a középiskolai érettséggel rendelkezőkhöz viszonyítva
- I5A – egyetemi végzettség (diploma) a valamilyen felsőszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva

A fenti 7 iskolázottsági szint esetében 0 kód jelöli azokat, akik az adott szintet nem érték el, 1 azokat, akik elérték. Mivel az egyes szintek a feltételes valószínűségeknek megfelelően relatív módon vannak definiálva, az esetszám a szinteken felfelé haladva egyre csökken, az alacsonyabb szinteket el nem érő személyek a magasabb szintek esetében a változón már „missing” értéként szerepelnek. Tehát a 13. változó esetében az érettségizettek (1) viszonyulnak az általános iskolát befejezettekhez (0), míg az általános iskolát ki nem jártak itt már hiányzó értékek. Ugyanígy a 15. változó esetében az egyetemi diplomások (1) viszonyulnak az érettségizettekhez (0), míg az érettséggel sem rendelkezők hiányzó értékek a változón. Mint szó volt róla, ilyen típusú változókkal az iskolázottsági szintek eléréséhez kapcsolódó esélyegyenlőtlenségek jobban mérhetők, hiszen a valóság is az, hogy aki már az általános iskolát sem járta ki, eleve nem tanulhat tovább középiskolában, vagy aki nem érettségizett, nem indulhat a diplomáért folyó „versenyben” sem.

Az apa foglalkozása

Az apa foglalkozását a foglalkozáshoz kapcsolódó presztízsérték méri. Itt két lehetőség volt: Treiman (1977) nemzetközi presztízs-pontszáma, vagy az az érték, ami Kulcsár Rózsa magyar foglalkozási presztízsvizsgálatából adódik (Harcza, Kulcsár 1986). A tapasztalatok alapján a két pontszám igen erősen korrelál, tehát a választás az eredményeket kevéssé befolyásolja. Tekintettel azonban arra, hogy a jelen esetben az apa foglalkozásáról van szó és nem a megkérdezettéről, és a foglalkozások presztízsénél feltételezhető bizonyos történeti elmozdulás (Kovács, Róbert, Rudas 1987), inkább a nemzetközileg validált, hosszabb időtávban is állandónak tekintett, Treiman-féle presztízs-pontszám került az elemzésbe.

Demográfiai és történeti tényezők

Az elemzés két demográfiai tényezőt vesz figyelembe: a megkérdezett nemét és életkori csoportját. 4 kohorszot különít el:

(0) 26–35 évesek

(1) 36–45 évesek

(2) 46–55 évesek

(3) 56–65 évesek

A 26 évesnél fiatalabbak azért maradtak ki, mert esetleg még részt vesznek a képzésben, a 65 év felettiekénél pedig a növekvő és rétegspecifikus mortalitás miatt már megkérdőjelezhető a reprezentativitás.

Ez a négy kohorsz az alábbi periódusokat jelenti a születési évek, illetve a fontosabb iskolai átmenetekhez kapcsolódó életkorok, tehát az iskolatörténeti profil szempontjából:*

Születési év	6 éves kor	14 éves kor	18 éves kor	23 éves kor
1923–1932	1929–1938	1937–1946	1941–1950	1946–1955
1933–1942	1939–1948	1947–1956	1951–1960	1956–1965
1943–1952	1949–1958	1957–1966	1961–1970	1966–1975
1953–1962	1959–1968	1967–1976	1971–1980	1976–1985

Alkalmazott módszerek

Az első lépés az egyes iskolai végzettségi szintekhez kapcsolódó arányszámok bemutatása nem és korcsoport szerint. Külön szerepelnek ezek az arányok a teljes népességhez viszonyítva, illetve az egyes végzettségi szintek esetében a megfogalmazott feltételes valószínűségek tükrében. Ezután kerül sor a legmagasabb befejezett iskolai végzettség származás szerinti meghatározottságának vizsgálatára lineáris (OLS) regressziós módszerrel. Nemenként és korcsoportonként külön-külön modell mutatja az apa foglalkozásának és iskolázottságának hatását a gyermek iskolai végzettségére. Mivel feltételezhető, hogy a szülői háttér meghatározó szerepe részben nem-, részben pedig korszpecifikus, külön modellek mutatják a magyarázó változók közötti interakciós hatások szerepét a legmagasabb végzettség megszerzésében. Végül az egyes végzettségi szintek teljesítésének valószínűségére vonatkozó esélyegyenlőtlenségek elemzése következik a logisztikus regresszió módszerével, nem szerinti bontásban. A modellek első lépésben csak a származási, illetve kohorszhatásokat (főhatások) tartalmazzák, majd második lépésben figyelembe veszik az időbeli változásokat tükröző interakciós hatásokat is.

*Mivel három felvétel összemásolt adatbázisáról van szó, a 26–65 éves életkor az 1986-os megkérdezettek esetében 1921–1960, az 1988-as megkérdezettek esetében 1923–1962, az 1989-es megkérdezettek esetében 1924–1963 közötti születési évet jelent. A „deviáns” évjáratok (1921, 1922, 1963) nem szerepelnek az elemzésben.

Végzettségi arányok az egyes iskolázottsági szinteken

A II. világháború után a képzés erőteljes expanziója az iskolázottsági szint általános és tömeges növekedéséhez vezetett. Ezt a tendenciát pontosan kimutatta Andorka és Simkus az 1973-as adatokon. Az itt közölt 1. táblázat is jelzi ezt a trendet. Azonban – és a hipotézissel összhangban – jellegzetes nemspecifikus különbségeket is mutat. A befejezett általános iskolai végzettséget tekintve az arányszámok a fiatalabb kohorszok felé haladva folyamatosan nőnek, a növekedés dinamikája azonban a nőknél sokkal erőteljesebb. A férfiaknál már a legidősebb generációban is 70 %-os a befejezett 8 osztályos általános iskolai végzettség aránya, ami a nők feléről sem mondható el (46 %). Ez a különbség eltűnik a legfiatalabb kohorszban, ahol ebben a tekintetben gyakorlatilag a férfiak és a nők között már nincs eltérés.

1. táblázat. Az egyes iskolai végzettségi szinteket elérők aránya a teljes népességben belül, 1986–89 (%)

Iskolai végzettség	Kohorsz (életkor)							
	1	2	3	4	1	2	3	4
	(56–65) férfi	(46–55) férfi	(36–45) férfi	(26–35) férfi	(56–65) nő	(46–55) nő	(36–45) nő	(26–35) nő
Befejezett általános (1)	70.7	85.6	96.0	98.1	46.4	78.7	95.2	97.9
Valamilyen befejezett középfok (2)	52.4	62.3	77.6	80.3	23.7	36.7	62.3	71.0
Középfokú érettségi (3)	26.0	28.6	39.5	36.0	12.2	23.5	45.6	49.3
Valamilyen befejezett felsőfok (4)	13.2	12.2	15.7	14.1	3.8	7.0	13.3	13.
Befejezett egyetem (5)	7.7	5.5	8.2	6.5	1.6	2.5	4.1	3.8
N	776	87	1109	1238	1009	1066	1219	1354

Az általános iskolát követően valamilyen középfokú végzettség megszerzése szintén dinamikus növekedést mutat mindkét nemnél. Noha a növekedés dinamikája ezen a végzettségi szinten is, amely mind az érettségit, mind pedig a szakmunkás, szakiskolai (tehát felsőfokú továbbtanulásra nem jogosító) végzettséget magában foglalja, a nők esetében erőteljesebb, még a legfiatalabb korcsoportban is a férfiaknak mintegy 10 %-os előnye van a nőkkel szemben. Az érettségi szintjét figyelembe véve azonban – mint azt feltételeztük – már megjelenik a középiskolai képzés nemspecifikus, kettős jellege. Ezen a szinten ugyanis magasabbak az arányszámok a két idősebb kohorszban a férfiak, a két fiatalabb kohorszban pedig a nők esetében. Az adatok tehát pontosan jelzik a képzési preferenciák különbségének, a nemek szerint eltérő iskolázási stratégiáknak a kialakulását.

E stratégia „következményei” láthatók a felsőfokú képzésben. A főiskolai és egyetemi végzettséget együttesen tartalmazó szint esetében a férfiaknál már nincs szó semmiféle növekedési trendről, s a növekedés dinamikája a nőknél is megtorpan a legfiatalabb kohorszban. Ha viszont csak az egyetemi végzettséget vesszük figyelembe, a férfiaknál nincs semmilyen egyenes vonalú trend, a nők esetében pe-

dig – a kezdeti növekedés után – a legfiatalabb kohorsz iskolai teljesítménye elmarad az előzőétől.

A 2. táblázat az egyes végzettségi szintekhez kapcsolódó relatív arányszámokat mutatja elérésük feltételes valószínűsége alapján. Az 1. és 2. táblázat első sora azonos, mivel a viszonyítási alap itt még a teljes népesség. A következő sorban

2. táblázat. Az egyes iskolai végzettségi szinteket elérők relatív aránya az előző végzettségi szinthez viszonyítva, 1986–89 (%)

Iskolázottsági szintek	Kohorsz (életkor)							
	1	2	3	4	1	2	3	4
	(56–65) férfi	(46–55) férfi	(36–45) férfi	(26–35) férfi	(56–65) nő	(46–55) nő	(36–45) nő	(26–35) nő
I1	70.7	85.6	96.0	98.1	46.4	78.7	95.2	97.9
I2	74.1	69.9	80.8	81.9	51.1	46.5	65.4	72.6
I3	36.8	33.4	41.1	36.7	26.3	29.8	47.9	50.3
I3A	49.6	47.7	50.9	44.9	51.5	63.9	73.3	69.3
I4	51.0	42.6	39.7	39.0	30.9	30.0	29.1	27.3
I5	29.7	19.1	20.8	17.9	13.0	10.8	9.0	7.8
I5A	58.3	44.9	52.3	46.0	42.1	36.0	30.9	28.6

I1 – befejezett általános iskola

I2 – valamilyen középfokú végzettség az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva

I3 – középiskolai érettségi az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva

I3A – középiskolai érettségi a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva

I4 – valamilyen felsőfokú végzettség (diploma), a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva

I5 – egyetemi végzettség (diploma) a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva

I5A – egyetemi végzettség (diploma) a valamilyen felsőszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva.

viszont (I2) már a továbbtanulók aránya a 8 osztályos általános iskolát kijártakhoz viszonyul. A trend mindkét esetben növekvő, de a növekedés dinamikája a nőknél erőteljesebb. A következő szint (I3) azt mutatja, hogy a 8 osztályos általános iskolai végzettségűekhez viszonyítva mekkora az érettségizettek aránya. A férfiaknál itt már nincs növekedés, a nőknél viszont még mindig erőteljesen növekvő a trend a fiatalabb kohorszok felé haladva. A táblázat negyedik sora (I3A) mutatja, hogy a valamilyen középiskolai végzettséget szerettek közt mekkora az érettségizettek aránya. A férfiak esetében ezek az arányszámok az első három korcsoportban még eléggé egyenletesen alakulnak, a legfiatalabbaknál viszont kisebb csökkenés látszik. A nőknél ugyanakkor az első három korcsoportban egyenletesen növekszik a trend, míg a legfiatalabbaknál itt is csökkenés mutatkozik. Nem eldönthető, hogy ez a csökkenés minek tudható be. Érettségiről lévén szó, kevésbé mondható, hogy a legfiatalabb korcsoportba tartozók majd még „pótolják elmaradásukat”. Inkább az érettségi „relatív devalválódása” tükröződik az adatokban, de megfelelő időbeli rálátás hiányában az eredmény értékelése még bizonytalan.

A következő a felsőfokú végzettségűek aránya a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva (I4). Ez az adatsor az előzőeknél meglepőbb, mivel teljesen ellentmond az iskolázottság növekedésére vonatkozó közvélekedésnek. Itt ugyanis

az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva csökkenő a trend, a férfiaknál erősebben a nőknél enyhébben, ami összességében a nemek közötti különbségek kiegyenlítő-dése irányában hat. Az életkori tendencia szempontjából hasonló eredményt mutat a következő szint (I5) is, ahol az érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva az egyetemi végzettségűek relatív arányszáma szerepel. Itt azonban a férfiak előnye egyértelmű a nőkkel szemben. A nemek közti különbség a legidősebb kohorszban a legnagyobb, s az azt követő, tehát a felsőoktatásba a hatvanas években belépő kohorsz esetében a legkisebb, majd pedig 10 % körüli értéknél stabilizálódik. Végül a tábla utolsó sorában (I5A) az összes felsőfokú végzettségűhöz viszonyítva látható az egyetemi diplomát szerzők aránya. A férfiaknál az arányszám hullámzik, a nőknél csökkenő tendenciát mutat, ami az eredeti feltételezésnek ellentmond. A férfiak minden korcsoportban előnyben vannak a nőkkel szemben. Csakúgy, mint amikor az egyetemi diplomát szerzőket az érettségizőkhöz viszonyítottuk, itt is a második, a felsőoktatásba a hatvanas években belépő kohorsz esetében a leginkább kiegyenlített a nemek helyzete, itt a legkisebb a férfiak előnye. A férfiaknak az az előnye tehát, hogy a nőkhöz viszonyítva nagyobb arányban szereznek egyetemi diplomát az összes felsőfokú végzettségű között, a két fiatalabb korcsoportban nagyobb mértékű, mint a két idősebben.

Az iskolai végzettség származás szerinti meghatározottsága

Az elemzés ezen a ponton arra a kérdésre keres választ, milyen mértékben hat az apa foglalkozása, illetve iskolai végzettsége gyermeke legmagasabb iskolai végzettségére. Erre szolgál a lineáris (OLS) regressziós elemzés, ahol a függő változó a gyermek 7 fokú ordinális skálán mért iskolai végzettsége, a magyarázó változó pedig az apa foglalkozásának presztízs-pontszáma, illetve iskolázottsága, az utóbbit szintén 7 fokú ordinális skálán mérve. Az eredmények, először nemenként és kohorszokként külön-külön, a 3.a. és a 3.b. táblában szerepelnek.

Feltételezzük, hogy a társadalmi háttér hatása az iskolázottságra az idősebb kohorszoktól a fiatalabbak felé haladva csökken. Az apa iskolázottságának a gyermek végzettségére gyakorolt hatása – amely mindkét nemnél és mindegyik kohorszban .001 szinten szignifikáns – valóban csökkenő tendenciát mutat mind a férfiaknál, mind a nőknél. A sztenderdizálatlan együtttható .659 a férfiak legidősebb és .288 a férfiak legfiatalabb korcsoportjában. Ugyanez az érték a nők esetében .527, illetve .346, tehát az apa iskolázottságának hatása erősebben csökken a férfiaknál. Az apa foglalkozása tekintetében semmiféle tendenciáról nem beszélhetünk. Ez a tényező az apa iskolázottságához képest már nem gyakorol olyan szignifikáns hatást. Szignifikancia tekintetében egyedül a férfiak legfiatalabb korcsoportjában hat az apa foglalkozása is az iskolázottsághoz hasonlóan, de itt is lényegesen elmarad az iskolázottságétól. (Az, hogy az apa iskolázottságának hatása sokkal nagyobb, mint a foglalkozásáé, valójában itt nem értelmezhető, hiszen a két változót nem azonos skálán mértük. A kohorszhatás megfelelő bemutatásához mégis a sztenderdizálatlan együttthatók elemzésére van szükség. Ugyanakkor az itt nem közölt sztenderdizált együttthatókra is áll, hogy az iskolázottság a foglalkozásnál erősebb-

3.a. táblázat. A férfiak iskolai végzettségének társadalmi meghatározottsága, négy-négy kohorszban, sztenderdizálatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Kohorsz (életkor)			
	1 (56–65)	2 (46–55)	3 (36–45)	4 (26–35)
Konstans	1.518***	2.062***	2.422***	2.274***
Apa iskolázottsága	.659*** (.206)	.468*** (.165)	.358*** (.106)	.288*** (.082)
Apa foglalkozása	.011 (.006)	.005 (.005)	.008* (.004)	.012*** (.002)
R ²	21.1	16.8	20.1	23.0

3.b. táblázat. A nők iskolai végzettségének társadalmi meghatározottsága, négy kohorszban, sztenderdizálatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Kohorsz (életkor)			
	1 (56–65)	2 (46–55)	3 (36–45)	4 (26–35)
Konstans	.816***	1.622***	2.199***	2.350***
Apa iskolázottsága	.527*** (.136)	.450*** (.146)	.418*** (.097)	.346*** (.081)
Apa foglalkozása	.011* (.004)	.006 (.004)	.007* (.003)	.007* (.003)
R ²	25.8	16.8	24.5	22.1

*** Szignifikáns .001 szinten

** Szignifikáns .01 szinten

* Szignifikáns .05 szinten

ben hat, tehát az a hipotézis is igazolódik, hogy az iskolai végzettségnek az apa iskolázottsága erősebb determinánsa, mint a foglalkozása.)

A származási meghatározottságot jelző, a modellek magyarázó erejét kifejező R² értékek viszont sem a férfiak, sem a nők esetében nem mutatnak egyenes vonalú trendet. A determináltság mindkét nemnél a második kohorszban a legkisebb, tehát annál a nemzedéknél, amelyik – a mobilitásvizsgálatokban szokás szerint mértékül vett – 14 éves életkorát 1947 és 1956 között érte el. A következő korcsoportoknál a származás meghatározó volta visszatér a háború előtti szinthez (a férfiaknál kissé meg is haladja azt).

Ahhoz, hogy mind a történeti hatások, mind a nemek szerinti különbségek hatása jobban érzékelhető legyen, olyan regressziós modellekre van szükség, amelyekben a magyarázó változó az életkor, illetve a nem, továbbá amelyek ún. interakciós hatásokat is tartalmaznak. Az életkori kohorszok figyelembe vétele úgy történt, hogy a négy korcsoport közül a három idősebb szerepel a modellben (technikailag 0 és 1 értékű dichotóm változóként), míg a legfiatalabb kohorsz a viszonyítási ala-

pot képezi (ez a 4 kategóriás kohorsz változó referenciakategóriája). Az interakciós hatások azt a feltételezést testesítik meg, hogy az apa foglalkozásának, illetve iskolázottságának hatása is időben változó, illetve nemspecifikus lehet, továbbá hogy a kohorszhoz tartozás is a nemtől függően különbözőképp hathat.

A 4. táblázat tartalmazza az erre vonatkozó eredményeket. Az itt kapott R^2 értékek azt jelzik, hogy a legmagasabb iskolai végzettség származási meghatáro-

4. táblázat. Interakciós hatások az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságában, sztenderdizálatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Férfi	Nő	Teljes minta
Konstans	3.371***	3.409***	3.369***
Apa iskolázottsága	.288*** (.078)	.346*** (.071)	.310*** (.066)
Apa foglalkozása	.012*** (.003)	.007* (.003)	.010*** (.003)
Kohorsz 56–65 év	-.762*** (.157)	-1.509*** (.129)	-.652*** (.104)
Kohorsz 46–55 év	-.270 (.143)	-.741*** (.129)	-.275* (.104)
Kohorsz 36–45 év	.116 (.118)	-.152 (.105)	.070 (.086)
Apa isk.* K. 56–65	.371*** (.060)	.181*** (.047)	.258*** (.037)
Apa isk.* K. 46–55	.180*** (.053)	.104* (.047)	.140*** (.035)
Apa isk.* K. 36–45	.070 (.046)	.071 (.042)	.070* (.031)
Apa fogl.* K. 56–65	-.001 (.006)	.003 (.005)	.001 (.004)
Apa fogl.* K. 46–55	-.007 (.006)	-.002 (.005)	-.004 (.004)
Apa fogl.* K. 36–45	-.004 (.005)	-.000 (.004)	-.002 (.003)
Nem	—	—	.044 (.077)
Apa isk.* Nem	—	—	.015 (.025)
Apa fogl.* Nem	—	—	-.001 (.003)
Nem* K. 56–65	—	—	-.935*** (.078)
Nem* K. 46–55	—	—	-.467*** (.075)
Nem* K. 36–45	—	—	-.181* (.068)
R^2	23.5	36.9	31.8

***Szignifikáns .001 szinten

**Szignifikáns .01 szinten

*Szignifikáns .05 szinten

zottságára vonatkozó modellünk magyarázó ereje elsősorban a nők esetében növekedett (36,9 % szemben 23,5 %-kal). Ez arra vezethető vissza, hogy a nők iskolázottságának alakulásában jelentősebb az életkori, történelmi változások hatása. A férfiaknál csak a legidősebb korcsoportban nő szignifikánsan az iskolázottság. A nőknél ez a javulás egyrészt ebben a kohorszban is sokkal erősebb, másrészt időben is kiterjedtebb folyamat, hiszen még a következő kohorsz is erős és szignifikáns javulást mutat.

E tábla harmadik oszlopában, ahol a teljes minta szerepel, jól láthatók a nemspecifikus életkori és történelmi hatások abban, ahogyan az iskolázottság különbsége csökkent a férfiak és a nők között. A folyamat a legidősebb kohorszban volt a legerősebb, majd lassan veszített erejéből. Végezetül, ami a származás és az életkor összefüggését illeti, amint az előzőekből is látható volt, csak az apa iskolázottságának a hatása mutat szignifikáns történelmi változást.

Esélyegyenlőtlenségek az egyes iskolázottsági szintek elérésében

Az elemzésnek ebben a részében az egyes iskolázottsági szintek elérésének feltételes valószínűségére vonatkozó logisztikus regressziós modellek szerepelnek maximum likelihood becsléssel. A függő változó az egymásra következő végzettségi szintek elérésének logisztikus valószínűsége. Mind a 7 vizsgált iskolázottsági szint dichotóm módon van megfogalmazva, a végzettség megszerzése 1, illetve meg nem szerzése 0 kódot kapott. A magyarázó változók az apa iskolázottsága, foglalkozási presztízse és az életkori kohorsz dichotóm változói. A modellek külön-külön tesznek becslést a férfiakra és a nőkre, a kohorszoknál pedig itt is a legfiatalabb korcsoport a referenciakategória.

A modellek becslése minden egyes végzettségi szintnél két lépésben történt. Az első tartalmazza az apa foglalkozásának, illetve iskolázottságának és a kohorszoknak a főhatásait, a második lépésben pedig hozzáadódnak az interakciós hatások. A táblázatokban szereplő oszlopok a sztenderdizálatlan regressziós együttható (B), a sztenderd hiba (S.E.), az egyes paraméterekhez tartozó szignifikanciaszint (Sig), s végül az a regressziós együtthatóból számított érték (Exp.B), amely megmutatja, hogy az adott végzettségi szint megszerzésének esélye növekvő (1-nél nagyobb érték, pozitív előjelű regressziós együttható) vagy csökkenő-e (1-nél kisebb érték, negatív előjelű regressziós együttható). Az eljárás lehetővé teszi, hogy először külön vizsgáljuk a származás hatását, illetve azt, hogyan alakul kohorszról kohorszra az egyes iskolázottsági szintek teljesítésének valószínűsége. A modellekben mindenütt 5 változó szerepel (ezért 5 a szabadságfok is), és minden modellhez tartozik egy χ^2 érték, megmutatva, hogy a változók mennyire szignifikánsan javítják a modellt. Ezután a teljes, interakciós hatásokat is tartalmazó modell azt mutatja meg, hogy a származás hatása az egyes végzettségi szintek elérésére időben változott-e (az interakciós hatások szignifikánsan javítják-e a modellt). Az elemzés eredményei az 5.a–11.b. táblában szerepelnek.

Az első végzettségi szint a befejezett 8 általános (5.a. tábla). Andorka és Simkus eredményével, illetve a hipotézissel összhangban a kapott paraméterek világosan jelzik, hogy ennél az iskolázottsági szintnél a teljesítés esélye kohorszról kohorszra növekszik, a nőknél erősebben, mint a férfiaknál. A származás hatásán belül az apa iskolázottsága valamivel erősebb hatású a férfiaknál, mint a nőknél, sőt a nőknél az apa foglalkozása nem is szignifikáns. Az interakciós hatások figyelembe vétele, tehát az az állítás, hogy a származás hatása a 8 általános végzettségi szint elérésére időben változó, mindkét nem esetében szignifikánsan javít a modellen (5.b. tábla). Az apa iskolázottságának hatása előbb csökken, majd nő, a foglalkozás esetében ilyen trend nincsen. Ugyanakkor a becslés igazából csak a második

5.a. táblázat. Logisztikus regresszió az általános iskolai végzettség feltételes valószínűségére: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	1.0738	.1144	.0000	2.9265	.9395	.0794	.0000	2.5588
Apa foglalkozása	.0180	.0077	.0190	1.0182	.0055	.0060	.3634	1.0055
Kohorsz 56–65	-1.3382	.1045	.0000	.2623	-2.1089	.0911	.0000	.1214
Kohorsz 46–55	-.5669	.1121	.0000	.5673	-.5808	.0973	.0000	.5594
Kohorsz 36–45	.7385	.1470	.0000	2.0927	1.0263	.1341	.0000	2.7909
Konstans	.7363	.2100	.0005		.7147	.1695	.0000	

-2 Log Likelihood = 1723.19
 Model Chi² = 512.70
 Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 2414.87
 Model Chi² = 1282.74
 Df = 5, szignifikancia = .0000

5.b. táblázat. Logisztikus regresszió az általános iskolai végzettség feltételes valószínűségére: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	1.3429	.1473	.0000	3.8301	1.2374	.1261	.0000	3.4467
Apa foglalkozása	.0272	.0100	.0065	1.0275	.0212	.0102	.0380	1.0215
Kohorsz 56–65	-.6452	.3358	.0547	.5246	-1.5975	.2704	.0000	.2024
Kohorsz 46–55	.1553	.3409	.6486	1.1680	.5548	.2855	.0520	1.7417
Kohorsz 36–45	.5986	.4492	.1827	1.8195	1.1421	.3567	.0014	3.1332
A. isk.* K.56	-.2527	.1944	.1936	.7767	-.2586	.1487	.0820	.7721
A. isk.* K.46	.6955	.1882	.0002	4.988	-.6622	.1519	.0000	.5157
A. isk.* K.36	.1313	.2858	.6460	1.1403	.0185	.2239	.9342	1.0186
A. fog.* K.56	.0219	.0132	.0966	.9784	-.0182	.0120	-.1292	.9819
A. fog.* K.46	-.0054	.0135	.6915	.9946	-.0253	.0125	.0438	.9750
A. fog.* K.36	-.0027	.0170	.8755	.9973	-.0127	.0155	.4146	.9874
Konstans	.3421	.2377	.1501		.2234	.2020	.2688	

-2 Log Likelihood = 1703.57
 Model Chi² = 19.62
 Df = 6, szignifikancia = .0032

-2 Log Likelihood = 2381.66
 Model Chi² = 33.21
 Df = 6, szignifikancia = .0000

kohorsz esetében szignifikáns, ami a származási egyenlőtlenségek egyértelmű csökkenését jelzi azoknál, akik a háború után (1947–1956) voltak 14 évesek és jártak ki az általános iskolát.

A második valamilyen középszintű végzettségi szint azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost (6.a. tábla). Ez a szint tehát tartalmazza mind a szakmunkás, illetve szakiskolai végzettséget, mind az érettségit. A nőknél e szint elérésének valószínűsége kohorszról kohorszra nő, miközben a férfiaknál nem látszik egyértelmű tendencia. Így a fiatalabbak között már a nők esélye nagyobb az általános iskola utáni továbbtanulásra. Ellentétben az előző szinttel, itt a származás a

6.a. táblázat Logisztikus regresszió valamilyen középfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell főhatásokkal 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.6784	.0571	.0000	1.9708	.6944	.0445	.0000	2.0025
Apa foglalkozása	.0042	.0049	.3892	1.0042	.0083	.0040	.0373	1.0084
Kohorsz 56–65	.0318	.0889	.7204	1.0323	-.3135	.0856	.0003	.7309
Kohorsz 46–55	-.2526	.0780	.0012	.7768	-.4133	.0701	.0000	.6615
Kohorsz 36–45	.1810	.0747	.0154	1.1984	.2754	.0649	.0000	1.3170
Konstans	.0812	.1275	.5242		-.9935	.1079	.0000	
-2 Log Likelihood = 3096.12				-2 Log Likelihood = 3826.81				
Model Chi ² = 298.27				Model Chi ² = 608.23				
Df = 5, szignifikancia = .0000				Df = 5, szignifikancia = .0000				

6.b. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen középfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell interakciós hatásokkal 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.7016	.0639	.0000	2.0170	.6822	.0455	.0000	1.9783
Apa foglalkozása	.0058	.0053	.2720	1.0058	.0099	.0043	.0215	1.0099
Kohorsz 56–65	-.3033	.3000	.3120	.7384	.0627	.2337	.7885	1.0647
Kohorsz 46–55	-.1451	.2521	.5650	.8649	.7754	.2280	.0007	.4605
Kohorsz 36–45	.3601	.2193	.1006	1.4335	.1172	.1772	.5084	1.1243
A. isk.* K.56	-.0319	.1325	.8097	.9686	-.3039	.0810	.0002	.7380
A. isk.* K.46	.1088	.1125	.3333	1.1150	.1630	.0854	.0563	1.1771
A. isk.* K.36	.1180	.1027	.2507	1.1252	.1504	.0758	.0471	1.1623
A. fog.* K.56	.0139	.0109	.1998	1.0140	.0033	.0086	.7030	1.0033
A. fog.* K.46	-.0100	.0092	.2811	.9901	.0048	.0079	.5471	1.0048
A. fog.* K.36	-.0149	.0082	.0692	.9852	-.0027	.0065	.6759	.9973
Konstans	.0350	.1422	.8050		-1.0119	.1179	.0000	
-2 Log Likelihood = 3086.40				-2 Log Likelihood = 3809.36				
Model Chi ² = 9.73				Model Chi ² = 17.45				
Df = 6, szignifikancia = .1367				Df = 6, szignifikancia = .0078				

nőknél számít jobban, náluk az apa foglalkozása is szignifikánsan hat. Az interakciós hatások – a származás hatásának történeti változása – csak a nők esetében javítják szignifikánsan a modellt (6.b. tábla). Az eredmények az apa foglalkozásának előbb növekvő, majd csökkenő hatását jelzik.

A harmadik iskolai szint az érettségi azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost (7.a. tábla). A hipotézis az volt, hogy – hasonlóan Andorka és Simkus eredményéhez – ennek a szintnek a teljesítése a nők számára növekvő valószínűségű, míg a férfiak kisebb mértékben választják ezt a képzési irányt. Az eredmények valóban eltérőek a kohorszok tekintetében. Határozott és erősen szignifikáns a növekvő tendencia a nők esetében, miközben a férfiaknál nincs ilyen trend. A

7.a. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.5523	.0389	.0000	1.7372	.5836	.0384	.0000	1.7924
Apa foglalkozása	.0201	.0041	.0000	1.0203	.0218	.0038	.0000	1.0221
Kohorsz 56–65	.2211	.0815	.0067	1.2475	-.5944	.0967	.0000	.5519
Kohorsz 46–55	-.0035	.0750	.9632	.9965	-.2515	.0760	.0009	.7776
Kohorsz 36–45	.1239	.0642	.0535	1.1319	.4794	.0653	.0000	1.6150
Konstans	-2.0760	.1071	.0000		-2.1503	.1075	.0000	

-2 Log Likelihood = 3820.99

Model Chi² = 507.02

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 3922.36

Model Chi² = 694.44

Df = 5, szignifikancia = .0000

7.b. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.5978	.0441	.0000	1.8181	.5699	.0411	.0000	1.7682
Apa foglalkozása	.0211	.0048	.0000	1.0214	.0283	.0046	.0000	1.0287
Kohorsz 56–65	-.3485	.2897	.2291	.7058	-1.0419	.2985	.0005	.3528
Kohorsz 46–55	.3016	.2305	.1907	1.3521	-.2938	.2423	.2254	.7454
Kohorsz 36-45	.2852	.1843	.1218	1.3300	.6431	.1822	.0004	1.9024
A. isk.* K.56	.1151	.09450	.2236	1.1219	-.1354	.0822	.0997	.8734
A. isk.* K.46	.1048	.0784	.1813	1.1105	.0816	.0753	.2784	1.0850
A. isk.* K.36	-.0700	.0647	.2794	.9324	.0551	.0635	.3859	1.0566
A. fog.* K.56	.0144	.0103	.1635	1.0145	.0242	.0102	.0181	1.0245
A. fog.* K.46	-.0184	.0086	.0317	.9818	-.0031	.0084	.7112	.9969
A. fog.* K.36	-.0028	.0069	.6915	.9973	-.0094	.0065	.1524	.9907
Konstans	-2.1459	.1301	.0000		-2.3132	.1327	.0000	

-2 Log Likelihood = 3809.23

Model Chi² = 11.76

Df = 6, szignifikancia = .0676

-2 Log Likelihood = 3913.40

Model Chi² = 8.96

Df = 6, szignifikancia = .1761

származás két komponense, a foglalkozás és az iskolázottság mindkét nemnél szignifikánsan hat az érettségi megszerzésének esélyére, tehát itt a társadalmi-gazdasági háttér szerepe igen erős. Az interakciós hatások csak a férfiak esetében javítják kissé a modellt, tehát időben csak náluk változott valamelyest a származás hatása (7.b. tábla). E változás irányáról az egyetlen szignifikáns becslés azt jelzi, hogy az apa foglalkozásának hatása a második kohorszban, tehát az érettségit 1951 és 1960 között megszerzőknél csökkent.

A negyedik az érettségi végzettségi szintje azokhoz viszonyítva, akik valamilyen középfokú végzettséget szereztek (8.a. tábla). Ez a modell tehát a középfokú

8.a. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.4309	.0415	.0000	1.5386	.3200	.0485	.0000	1.3771
Apa foglalkozása	.0234	.0044	.0000	1.0237	.0279	.0049	.0000	1.0283
Kohorsz 56–65	.2391	.0899	.0078	1.2702	-.5797	.1165	.0000	.5600
Kohorsz 46–55	1.043	.0831	.2092	1.1100	-.0130	.1006	.8969	.9870
Kohorsz 3–45	.0652	.0695	.3477	1.0674	.4659	.0855	.0000	1.5935
Konstans	-1.5233	.1146	.0000		-.7699	.1308	.0000	

-2 Log Likelihood = 3209.23

Model Chi² = 329.66

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 2414.19

Model Chi² = 220.36

Df = 5, szignifikancia = .0000

8.b. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.4752	.0479	.0000	1.6083	.3105	.0522	.0000	1.3642
Apa foglalkozása	.0232	.0051	.0001	1.0235	.0357	.0061	.0000	1.0364
Kohorsz 56–65	-.2129	.3074	.4884	.8082	-1.6098	.3963	.0000	1.999
Kohorsz 46–55	.4334	.2500	.0822	1.5441	.4234	.2946	.1507	1.5271
Kohorsz 36–45	.1445	.1969	.4631	1.1555	.8341	.2304	.0003	2.3027
A. isk.* K.56	.1441	.1403	.1672	1.1550	.0220	.1067	.8366	1.0222
A. isk.* K.46	.0494	.0847	.5601	1.0506	-.0815	.0935	.3838	.9218
A. isk.* K.36	-.0921	.0695	.1856	.9120	-.0269	.0806	.7388	.9735
A. fog.* K.56	.0086	.0110	.4235	1.0087	.0360	.0139	.0093	1.0367
A. fog.* K.46	-.0160	.0093	.0854	.9841	-.0100	.0106	.3456	.9901
A. fog.* K.36	.0023	.0075	.7633	1.0023	-.0112	.0086	.1931	.9889
Konstans	-1.5643	.1390	.0000		-.9866	.1693	.0000	

-2 Log Likelihood = 3202.38

Model Chi² = 6.85

Df = 6, szignifikancia = .3354

-2 Log Likelihood = 2403.39

Model Chi² = 10.80

Df = 6, szignifikancia = .0948

képzés belső szerkezetén belüli esélyekről informál. A nemspecifikus iskolai stratégia kifejlődésére vonatkozó feltételezés itt még nyilvánvalóbb bizonyítást nyer. Az érettségi megszerzésének esélye a középfokú végzettségűek között egyértelműen nő a nők között és enyhébb mértékben, kevésbé szignifikáns módon, de csökken a férfiaknál. Ez a modell is jelzi a származás erősen determináló szerepét e kettős stratégia realizálásában. A származás történeti változására vonatkozó hatások itt egyik nem esetében sem eredményeznek szignifikáns javulást a modellben, ez a hatás tehát időben nem változik (8.b. tábla).

Az ötödik iskolázottsági szint valamilyen felsőfokú végzettség azokhoz viszonyítva, akik érettségiztek (9.a. tábla). Ez a modell ismét „kevert” szintet jelöl, hi-

9.a. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen felsőfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986-89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2017	.0509	.0001	1.2234	.3859	.0509	.0000	1.4710
Apa foglalkozása	.0163	.0059	.0059	1.0165	-.0044	.0054	.4147	.9956
Kohorsz 56-65	.3811	.1250	.0023	1.4638	.0855	.1663	.6069	1.0893
Kohorsz 46-55	.0540	.1165	.6434	1.0554	.0942	.1321	.4756	1.0988
Kohorsz 36-45	-.1504	.0962	.1178	.8604	.0106	.1019	.9169	1.0127
Konstans	-1.2789	.1538	.0000		-1.7492	.1555	.0000	

-2 Log Likelihood = 1619.49
 Model Chi² = 75.93
 Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 1680.84
 Model Chi² = 94.29
 Df = 5, szignifikancia = .0000

9.b. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen felsőfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986-89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2080	.0552	.0002	1.2312	.3655	.0579	.0000	1.4412
Apa foglalkozása	.0181	.0066	.0057	1.0183	-.0063	.0070	.3694	.9938
Kohorsz 56-65	-.0523	.3699	.8876	.9491	.0010	.4444	.9981	1.0010
Kohorsz 46-55	.4050	.3122	.1945	1.4994	.5551	.3522	.1149	1.7422
Kohorsz 36-45	-.2764	.2609	.2876	.7585	-.0459	.2591	.8594	.9551
A. isk.* K.56	.0833	.1133	.4626	1.0868	-.0674	.1229	.5835	.9348
A. isk.* K.46	-.0878	.0984	.3724	.9159	-.0317	.1049	.7628	.9688
A. isk.* K.36	-.0219	.0829	.7917	.9784	.1122	.0843	.1828	1.1188
A. fog.* K.56	.0093	.0135	.4889	1.0094	.0083	.0154	.5885	1.0083
A. fog.* K.46	-.0056	.0120	.6397	.9944	-.0121	.0132	.3589	.9880
A. fog.* K.36	.0053	.0101	.5986	1.0053	-.0078	.0094	.4083	.9922
Konstans	-1.3394	.1749	.0000		-1.6421	.1944	.0000	

-2 Log Likelihood = 1615.41
 Model Chi² = 4.07
 Df = 6, szignifikancia = .6667

-2 Log Likelihood = 1675.18
 Model Chi² = 5.66
 Df = 6, szignifikancia = .4619

szen egyaránt tartalmazza a főiskolai, valamint az egyetemi végzettséget. A hipotézis az volt, hogy a nemspecifikus kettős iskolai stratégia a középfok után felsőfokon is megismétlődik. A bármiféle diploma megszerzésének esélye valóban csökkenő trendet mutat a férfiaknál, bár csak a legidősebb kohorszra vonatkozó paraméternél van a fiatalabbakhoz viszonyítva szignifikánsan nagyobb esély. A nőknél nincs szignifikáns időbeli változás. Ez viszont összességében azt eredményezi, hogy a fiatalabbaknál már a nők esélye nagyobb arra, hogy főiskolai vagy egyetemi diplomát szerezzenek. A férfiaknál mind az apa iskolázottsága, mind a foglalkozása szignifikánsan befolyásolja ezt az esélyt, míg a nőknél csak az apa iskolázottsága meghatározó. Az interakciós hatások teljes mértékben figyelmen kívül

10.a. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3191	.0607	.0000	1.3759	.3195	.0772	.0000	1.3764
Apa foglalkozása	.0014	.0070	.8456	1.0014	.0274	.0086	.0014	1.0278
Kohorsz 56–65	.5624	.1420	.0001	1.7549	.2993	.2314	.1958	1.3489
Kohorsz 46–55	-.0586	.1432	.6824	.9431	-.0148	.2127	.9446	.9853
Kohorsz 36–45	-.0586	.1142	.6079	.9431	-.0109	.1579	.9448	.9891
Konstans	-2.1567	.1842	.0000		-4.2014	.2767	.0000	

-2 Log Likelihood = 1224.62
 Model Chi² = 66.61
 Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 786.89
 Model Chi² = 91.88
 Df = 5, szignifikancia = .0000

10.b. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3291	.0636	.0000	1.3897	.3017	.0851	.0004	1.3521
Apa foglalkozása	-.0014	.0074	.8490	.9986	.0202	.0104	.0524	1.0205
Kohorsz 56–65	.6696	.3695	.0700	1.9535	1.6131	.6038	.0075	5.0183
Kohorsz 46–55	.2122	.3653	.5614	1.2364	.1617	.6701	.7899	1.1755
Kohorsz 36–45	-.1786	.2999	.5515	.8364	-.8272	.4602	.0579	.4178
A. isk.* K.56	.0356	.1202	.7673	1.0362	-.0217	.1667	.8963	.9785
A. isk.* K.46	.0188	.1187	.8741	1.0190	-.2168	.1637	.1854	.8051
A. isk.* K.36	-.0876	.0961	.3617	.9161	.0038	.1220	.9750	1.0038
A. fog.* K.56	-.0057	.0139	.6830	.9943	-.0297	.0207	.1523	.9708
A. fog.* K.46	-.0098	.0143	.4916	.9902	.0130	.0215	.5439	1.0131
A.fog.* K.36	.0116	.0116	.3196	1.0116	.0223	.0142	.1149	1.0226
Konstans	-2.1024	.1959	.0000		-3.8999	.3089	.0000	

-2 Log Likelihood = 1222.60
 Model Chi² = 2.02
 Df = 6, szignifikancia = .9176

-2 Log Likelihood = 775.56
 Model Chi² = 11.33
 Df = 6, szignifikancia = .0787

hagyhatók, nem javítják a modellt (9.b. tábla). Tehát – Andorka és Simkus eredményével és a vonatkozó hipotézissel összhangban – a származás hatása a diplomaszerezés esélyére időben nem változott.

A hatodik végzettségi szint az egyetemi diploma az érettségizettekhez viszonyítva (10.a. tábla). Jól ismert tény, hogy Magyarországon a felsőfokú képzés expanziója elsősorban a főiskolai férőhelyek számának növelését jelentette, a diplomások növekvő aránya mögött döntően a főiskolai végzettségűek (mérnökök, pedagógusok) számának növekedése áll. E gazdaság- és oktatáspolitikai következményét mutatja a modell, amely időben csökkenő esélyt jelez mindkét nemnél, vagyis az érettségizett, tehát felsőfokú továbbtanulásra jogosult férfiak, illetve nők

11.a. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a valamilyen felső szintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2692	.0755	.0004	1.3089	.0399	.0861	.6428	1.0407
Apa foglalkozása	-.0161	.0089	.0696	.9840	.0379	.0098	.0001	1.0386
Kohorsz 56–65	.4343	.1807	.0162	1.5439	.3523	.2761	.2020	1.4223
Kohorsz 46–55	-.1355	.1751	.4391	.8733	-.0684	.2432	.7786	.9339
Kohorsz 36–45	.0745	.1449	.6072	1.0773	-.0336	.1835	.8548	.9670
Konstans	-.1690	.2286	.4596		-2.2534	.3002	.0000	

-2 Log Likelihood = 710.13

Model Chi² = 20.40

Df = 5, szignifikancia = .0011

-2 Log Likelihood = 486.55

Model Chi² = 39.75

Df = 5, szignifikancia = .0000

11.b. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a valamilyen felső szintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3214	.0841	.0002	1.3667	-.0038	.1035	.9705	.9962
Apa foglalkozása	-.0236	.0100	.0180	.9766	.0337	.0137	.0139	1.0343
Kohorsz 56–65	1.1144	.5027	.0266	3.0478	2.1529	.8179	.0085	8.6101
Kohorsz 46–55	-.1885	.4512	.6761	.8282	-.4137	.7031	.5563	.6612
Kohorsz 36–45	.0177	.3843	.9632	1.0179	-1.0918	.5393	.0429	.3356
A.isk.* K.56	.1500	.1798	.4042	1.1619	.0923	.2003	.6449	1.0967
A.isk.* K.46	.0526	.1470	.7203	1.0540	-.3295	.2116	.1194	.7193
A.isk.* K.36	-.1421	.1227	.2471	.8676	-.1041	.1475	.4802	.9011
A.fog.* K.56	.0310	.0212	.1431	.9694	-.0530	.0280	.0588	.9484
A.fog.* K.46	-.0027	.0177	.8785	.9973	.0362	.0286	.2063	1.0368
A.fog.* K.36	.0134	.0150	.3705	1.0135	.0385	.0189	.0414	1.0392
Konstans	-.0221	.2503	.9298		-1.9711	.3782	.0000	

-2 Log Likelihood = 705.24

Model Chi² = 4.89

Df = 6, szignifikancia = .5577

-2 Log Likelihood = 471.30

Model Chi² = 15.25

Df = 6, szignifikancia = .0184

körében generációról generációra kisebb az egyén esélye arra, hogy egyetemi diplomát szerezzen. Ez a csökkenés a nők esetében kisebb (és a becslések nem is szignifikánsak), a férfiaknál nagyobb, a legidősebb és a legfiatalabb kohorsz közötti esélykülönbség pedig magas szinten szignifikáns. A származást tekintve a férfiak esetében csak az apa foglalkozása, a nőknél mind a foglalkozása, mind az iskolázottsága szignifikánsan hat erre az esélyre. Az interakciós hatások a férfiaknál a legkisebb mértékben sem, s a nőknél is csak elhanyagolhatóan javítják a modellt (10.b. tábla). A származás hatása tehát az egyetemi végzettség szintjén sem mutat időbeli változást.

A hetedik s egyben utolsó iskolázottsági szint az egyetemi diplomáé, azokhoz viszonyítva, akik bármilyen felsőfokú végzettséget szereztek (11.a. tábla). A középfokú végzettség esetében is alkalmazott eljárással kialakított modell a felsőfokú végzettségen belüli esélyegyenlőtlenségről tájékoztat. A nőknél ugyanaz a csökkenő tendencia jelenik meg, mint amikor az egyetemi diploma megszerzésének esélyét az érettségizettekhez viszonyítottuk. A férfiaknál ez a trend most nem látható, esélyeik hullámzóak. Andorka és Simkus is kimutatta, hogy a férfiak megtartják előnyüket a felsőfokú végzettség tekintetében. A modell ezt a megállapítást annyiban igazolja, hogy amennyiben felsőfokú végzettséget szereznek, a férfiaknak közel azonos vagy jobb esélyük van az egyetemi diploma megszerzésére, mint a nőknek. A jobb esély leginkább az utolsó előtti kohorszra áll, amely a hatvanas években kezdte meg felsőfokú tanulmányait, bár a becslések nem szignifikánsak. A származás szerepét tekintve érdekes sajátosság, hogy a férfiak esetében az apa iskolázottsága, a nők esetében viszont az apa foglalkozása hat szignifikánsan az esélyekre. A férfiak esetében az interakciós hatások semmit sem javítanak a modellen, a nők esetében viszont van némi szerepük (11.b. tábla). Az eredmények mintha egy időben előbb növekvő, majd csökkenő hatást jeleznének az apa foglalkozásánál, de a becslések nem, vagy éppen csak szignifikánsak.

Összegzés és kitekintés

A tanulmány az iskolázottsági esélyek változását, a származás rájuk gyakorolt hatását, illetve a származás hatásának időbeli változását mutatta be a II. világháború utáni időszakban, a nyolcvanas évek végéig. Két általános körülmény említése segítheti az eredmények értelmezését. Először, a képzés expanziójának legerőteljesebb, az általános iskolai végzettség kötelező megszerzésére vonatkozó periódusa Magyarországon véget ért. Andorka és Simkus hivatkozott kutatása 1973-as adatokon alapult, bizonyos fokig egy korábbi időszakra vonatkozott. Az ő adatbázisukban még szerepelt, ebből az elemzésből azonban már majdnem hiányzik az a generáció, amely ebben az értelemben a legerőteljesebb képzési expanzió ment keresztül. Talán a legidősebb kohorsz tekinthető az utolsó példának. Másodsor, számos jel mutatja, hogy az iskolázottság értéke és presztízse csökkent az elmúlt 15 évben. Sokan, különösen a fizikai foglalkozású apák fiai, akiknél a szülői család kulturális tradíciója és orientációja gyengébb, kevésbé érdekeltek a magasabb végzettség megszerzésében.

Mindeközben a társadalmi származás hatása az iskolai esélyekre kevésbé változott az elmúlt 15 évben. A legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozó regressziós elemzésekben a származás magyarázó erejét jelző R^2 érték az egyes kohorszokat összehasonlítva többé-kevésbé stabil. Az egyetlen kivétel a második kohorsz, amely az első „szocialista” kohorsz. Az ő esetükben érezhető a háború utáni újkolarendszer és az extenzív gazdasági növekedés hatása. Ugyanakkor kockázatos lenne azt állítani, hogy ez az eredmény a háború utáni politikai átalakulás következménye. A származási hatás átmeneti csökkenése a mobilitásban a háború után olyan európai országokban is megfigyelhető volt (például Hollandiában), ahol semiféle változás nem történt a politikai rendszerben (Kolosi, Peschar, Róbert 1986). Ezzel szemben az apa iskolázottságának a legmagasabb befejezett iskolai végzettségre gyakorolt hatása valóban csökkenő tendenciát mutat ugyan, de ez a hatás még mind a négy kohorszban erősen szignifikáns.

Az egyes végzettségi szintek elérésére vonatkozó felételes valószínűségeket vizsgálva, a származás hatásának időbeli változásáról azért nehéz egyértelmű megállapításokat tenni, mert az ezt jelző interakciós hatások egy jelentős része nem szignifikáns. (Tehát ezt kell eredménynek tekinteni.) Két kérdés fogalmazható itt meg: Hogyan változik kohorszról kohorszra a származás hatása az egyes iskolázottsági szintek teljesítésére? Hogyan alakul a származás szerepe az egyes kohorszokon belül, az egymásra következő végzettségi szinteken egyre feljebb haladva? Az első kérdésre Andorka és Simkus következtetése változatlanul helytálló választ ad: A származás hatása az alacsonyabb végzettségi szintek teljesítésének esélyére (legalábbis a legidősebb és az azt követő kohorsz között) csökkent, és úgy tűnik, a magasabb végzettségi szintek teljesítésének esélyére időben állandó (az interakciós hatások nem szignifikánsak, nem jeleznek semmilyen időbeli változást). A második kérdés tekintetében – szintén összhangban Andorka és Simkus korábbi eredményével, akik a magasabb végzettségi szinteken kisebb származási egyenlőtlenségeket mutattak ki – az egymásra következő iskolázottsági szinteken felfelé haladva, minden kohorsznál egyre inkább nem szignifikáns interakciós hatások tapasztalhatók.

A származás hatásának időbeli változása után a fő hatásokra koncentrálva, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az apa iskolázottságának hatása egy adott végzettség megszerzésének feltételes valószínűségére annál inkább csökken, minél magasabb iskolázottsági szint teljesítésének a valószínűségéről van szó. Az apa foglalkozásának hatása ugyanebben az értelemben stabil. Ugyanakkor két végzettségi szintnél (az érettségi megszerzése azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost, illetve az érettségi megszerzése azokhoz viszonyítva, akik valamilyen középiskolát végeztek) és mindkét nem vonatkozásában az apa foglalkozása és iskolai végzettsége egyaránt szignifikánsan hat a teljesítés esélyére. Ez azt jelzi, hogy a magyar képzési rendszerben a lényegi pont az érettségi megszerzésének esélye, a társadalmi származás szerepe bizonyos értelemben itt a legerősebb.

A fő hatások másik elemét az egyes iskolázottsági szintek teljesítésének esélyére vonatkozó időbeli változások jelentik, ahol az eredmények valamelyest eltérnek Andorka és Simkus korábbi megállapításaitól. Nincs különbség abban, hogy az alsóbb végzettségi szintek teljesítésének valószínűsége időben növekedett. A középfokú végzettség megszerzésének esélye esetében viszont megerősödött a nemspeci-

fikus, alternatív iskolázási stratégiák szerepe. Eszerint az nők inkább az „egyetemi” képzési utat követik, amikor érettségít adó iskolatípusokban (elsősorban gimnáziumban) tanulnak tovább az általános iskola után, miközben a fiúk inkább választják a szakképzést, a szakmát adó iskolatípusokat (még akkor is, ha így nem szereznek érettségít, miáltal a felső fokon való továbbtanulás lehetőségét elveszítik). E jelenség hasonló ahhoz, amit Heyne és Bialecki (1990) is kimutat, nevezetesen hogy „a nők felülreprezentáltak az elítkezés hagyományos csatornáiban”.

Ennek alapján hasonló nemspecifikus mechanizmust feltételeztünk a felsőfokú képzésben is. Az általánosan tekintett felsőfokú képzésre, amely magába foglalja mind a főiskolai, mind az egyetemi végzettség megszerzésének esélyét, ez a hipotézis igaznak is bizonyult. Amikor azonban csak az egyetemi diploma megszerzésének valószínűsége volt a kérdés, az eredmények másképp alakultak. Minél fiatalabb kohorszhoz tartozik az érettségivel rendelkező, annál kisebb az esélye arra, hogy elvégezze az egyetemet, akár férfi, akár nő.

Ez nem éppen kivételes jelenség, hiszen hasonló eredményről számol be Hout és Raftery (1989) is. A kézenfekvő magyarázat az egyetemi végzettség megszerzésének csökkenő esélyére az, hogy az egymást követő kohorszokban egyre nő az érettségizettek aránya. Ezt az érvelést a jelen elemzés adatai is támogatják, legalábbis a nőkre vonatkozóan, míg a férfiakra vonatkozóan ez a tendencia nem olyan erős. Másrészt viszont a magyar felsőoktatási politika is felelős azért, hogy a felsőfokú képzés nem vett fel annyi jelentkezőt, amennyi továbbtanulásra jogosult volt és továbbtanulni kívánt. A kvótarendszer, amely a szocialista tervgazdaság távlati munkaerőszükségletéből kiindulva „tudományosan” megtervezte az egyes intézményekbe, karokra és szakokra felvehető számát, továbbá a diplomások gyors számú növekedését preferálta a főiskolai képzés keretében, nem volt tekintettel az egyetemi felvételi keretszámok megállapításakor a középiskolai képzés expanziójára. Egy korábbi magyar–nyugatnémet összehasonlítás jól kimutatta a két ország képzési rendszerének eltérő szelekciós mechanizmusait. Nálunk az érettségizetteknek csak kis hányada tanul tovább, míg az akkori NSZK-ban az igazi szelekció az érettségi előtt játszódott le, s az érettségizettek többsége diplomát is szerzett (Kaiser, Kolosi, Róbert 1985).

A változás jelei már láthatók, a kvótarendszer kezd rugalmasabbá válni. Nem elégséges azonban, ha a változások csak a növekvő munkanélküliség problémájára adott válaszkísérletek. Korábban a szakképzetlen fizikai dolgozók voltak felülreprezentáltak a munkanélküliek között, az újabb statisztikák azt jelzik, hogy nő a középfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók aránya. Erre a problémára csak akkor lehet megoldás az egyetemi felvételi keretszámok növelése, ha az eredmény nem a diplomás munkanélküliség növekedése lesz.

A képzési rendszer sokkal szisztematikusabb változásaira van szükség, amelyek eredménye valószínűleg a sokkal változatosabb és rugalmasabb intézményi formák együttélése lesz. A képzési rendszerben a közeljövőben egyre nagyobb teret kapnak a magániskolák, az egyházi iskolák, a 12 osztályos iskolák, s visszatérhet a „4 elemi + 8 gimnázium” rendszere is. A szakmunkásképzés korábban a szakmunkásképzők és az állami vállalatok kapcsolatára épült. Ez a viszony a privatizáció feltételezhető térnyerésével szükségszerűen módosul. A felsőfokú képzésben pedig

a főiskola intézménye jelenti a legnagyobb problémát, ahol a képzés általános színvonala sokszor igen alacsony. Egy rugalmasabb rendszer ebben a tekintetben is javíthatna a helyzeten, ha az egyetemek és főiskolák nem különülnének el egymástól intézményesen, ha a hallgatók nem szelektálódnának kezdettől fogva főiskolásokra és egyetemistákra, hanem a közös alapképzésre épülnének rá különböző időtartamú, felső szintű képzési formák.

Tekintettel arra, hogy az iskola igen fontos közvetítő mechanizmus a mobilitási folyamatban, sokan érvelhetnek úgy, hogy a „kevésbé akadémikus” főiskolák is erősíthetik a mobilitási folyamatot, ha másképp nem, a következő generációra nézve. A tények azonban éppen ennek ellenkezőjére vallanak. A fizikai dolgozók diplomás gyermekei között ugyan kétségtelenül felülreprezentáltak a főiskolai végzettségűek, de a következő generációban felülreprezentáltak azok a gyermekek, akik kihullanak az értelmiségi rétegből. Hosszabb távú, háromgenerációs perspektívában tehát a mobilitási minta fordított U alakú görbét idéz: a munkás nagypapa gyermeke „felfelé” mobil, lesz belőle főiskolát végzett értelmiségi apa, akinek a gyermeke aztán „lefelé” mobil és ismét fizikai dolgozó lesz.

A folyamat ugyan nem bizonyított minden kétséget kizáróan, de számos indok van arra, hogy ilyen állítást megfogalmazzunk. A nyolcvanas évek magyar adatokon végzett mobilitási elemzése szerint a komplexen értelmezett társadalmi helyzet megváltozásának (státuszmobilitás) fontosabb komponense a kulturális mobilitás, mint a foglalkozási (Róbert 1984, 1986, 1990). Egy foglalkozási és egy iskolai mobilitási tábla összehasonlításakor az utóbbi alapján statisztikailag jobban megbecsülhető az előbbi, mint fordítva, tehát az iskolai mobilitásból jobban következtethetünk a foglalkozási mobilitásra, mint fordítva (Kovách, Róbert, Rudas 1987). A társadalmi reprodukció latens dimenziója az életstílus átörökítésében érhető tetten (Kolosi 1987). A hazai foglalkozási presztízsvizsgálat eredményei szerint az értelmiségi foglalkozások magas presztízse nem annyira mai megbecsültségükön, mint inkább „történeti értékükön” alapul (Róbert 1988). Végül a társadalmi egyenlőtlenségek generációk közötti átörökítésének többdimenziós elemzésében is mind az iskolai, mind a kulturális reprodukció erősebbnek bizonyult a foglalkozási helyzet átörökítésénél (Ganzeboom, De Graaf, Róbert 1990). A fenti kutatási eredmények olyan tényezők és képességek jelenlétét, illetve működését valószínűsítik az egyenlőtlenségek átörökítési folyamatában, amelyek a főiskolai képzés során – szemben az egyetemi képzéssel – feltételezhetően sokkal kevésbé akumulálódnak. Megemlíthető végül az esti és a levelező képzés példája, amely kezdetben valóban erősítette a mobilitást, de funkciója mára teljesen megváltozott (Kolosi, Róbert 1985).

A képzési rendszer s különösen a felsőoktatás intézményi átalakításán túl szükségesnek látszik az egyetemi tudás (tehát nem egyszerűen az iskolázottság) és az egyetemi értelmiségi foglalkozás (tehát nem egyszerűen a diplomások) anyagi és erkölcsi megbecsülésének erősítése. Indoklásakor figyelembe kell venni, hogy ma Magyarországon a fogyasztás színvonala és lehetősége meglehetősen elmaradott, ennek következtében erőteljes materiális értékorientáció feltételezhető. Mindez befolyásolja az iskolai és foglalkozási karriermintákat és minden, ezzel összefüggő döntést, egyéni választást, életstratégiát. Ebben a helyzetben – a megvalósult politikai átalakulás, felemás piacosodás, késlekedő gazdasági átalakulás, bizonytalan

polgárosodás és a fenyegető elszegényedés körülményei között – materiális és posztmateriális értékek versenyeznek kényszerűen egymással. Nemzetközi tapasztalatok is bizonyítják, hogy az iskolarendszer, a szelekciós mechanizmusok és az esélyegyenlőség alakulása a képzési folyamatban s a „gazdálkodás” e folyamat végtermékeivel – az egyetemi tudás birtokosaival – hosszú távon döntő jelentőségű egy ország számára.

Hivatkozások

- Andorka R. 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. – A. Simkus 1983: „Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete”, *Statisztikai Szemle* 61:592–611.
- Blau, P. M. – O. D. Duncan 1967: *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Boudon, R. 1974: *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Boudon, R. 1976: „Comment on Hauser’s review of ‘Education, Opportunity and Social Inequality’”, *American Journal of Sociology* 81:1175–87.
- Bourdieu, P. – J.-C. Passeron 1977: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- De Graaf, P. M. – R. Luijkx 1991: „From Ascription to Achievement? Trends in the Status Attainment Process in the Netherlands between 1930 and 1980.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Prága, június 18–21.
- Duncan, O. D. – R. W. Hodge 1963: „Education and Occupational Mobility”, *American Journal of Sociology* 68:629–644.
- Featherman, D. L. – R. M. Hauser 1978: *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ferge Zs. 1972: „A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés”, *Szociológia* 1:10–35.
- Ganzeboom, H. B. G. – P. De Graaf – Róbert P. 1990: „Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary.” In: Kalleberg, A. (szerk.): *Research for Stratification and Social Mobility*. vol. 9, JAI Press Inc.
- Halsey, A. H. – A. Heath – J. Ridge 1980: *Origins and Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Harcza I. – Kulcsár R. 1986: *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Hauser, R. M. 1976: „Review essay: on Boudon’s model of social mobility”, *American Journal of Sociology* 81:911–28.
- Hauser, R. M. – D. L. Featherman 1976: „Equality of Schooling: Trends and Prospects”, *Sociology of Education* 59:99–120.
- Heyns, B. – I. Bialecki 1990: „Educational Inequalities in Postwar Poland”. Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának „Iskola és mobilitás” ülésén, a XII. Szociológiai Világkongresszuson, Madrid, július 9–13.
- Hout, M. 1984: „Status, Autonomy, and Training in Occupational Mobility”, *American Journal of Sociology* 89:1379–1409.
- Hout, M. – A. Raftery 1989: „Inequality and Opportunity in Irish Education 1925–1980.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Stanford.
- Jencks, Ch. et al. 1972: *Inequality*. New York: Harper and Row.
- Jencks, Ch. et al. 1979: *Who gets ahead? The determinants of economic success in America*. New York: Basic Books.

- Kaiser, M. – Kolosi T. – Róbert P. 1985: „Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás”, *Társadalomtudományi Közlemények* 3:370-392.
- Kolosi T. – Róbert P. 1985: „Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban”, *Magyar Tudomány* 3:178-191.
- Kolosi T. – J. Peschar – Róbert P. 1986: „A reprodukció redukciója? Magyar-holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról”, *Szociológia* 3-4:307-324.
- Kolosi, T. 1987: „Latent Dimensions of the Status Inheritance.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Berkeley.
- Kovács I. – Róbert P. – Rudas T. 1987: „Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz”, *Szociológia* 1:79-100.
- Ladányi J. – Csanádi G. 1983: *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető.
- Mare, R. D. 1981: „Change and stability in educational stratification”, *American Sociological Review* 46:72-87.
- Marks, G.N. 1991: „Ascription Versus Achievement in Australia. Changes Over Time 1965-1990”. Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Prága, június 18-21.
- Müller, W. 1975: *Familie – Schule – Beruf. Analysen zur sozialen Mobilität und Statuszuweisung in der BRD*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Róbert P. 1984: „A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése”, *Statisztikai Szemle* 12:1225-1240.
- Róbert P. 1986: *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert, P. 1988: „Historical effects on the occupational prestige. The case of Hungary.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Madison.
- Róbert, P. 1990: „The role of cultural and material resources in status attainment process: The Hungarian case.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának „Rétegződés és az életstílusok differenciálódása” ülésén, a XII. Szociológiai Világkongresszuson, Madrid, július 9-13.
- Simkus, A. 1981: „Comparative Stratification and Mobility”, *International Journal of Comparative Sociology* XXII, 3-4:213-236.
- Simkus, A. – Andorka R. 1982: „Inequalities in Education in Hungary 1923-1973”, *American Sociological Review* 47:740-751.
- Treiman, D. J. 1970: „Industrialization and social stratification.” In: Edward O. Laumann (szerk.), *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs – Merrill.
- Treiman, D. J. 1977: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.